

לשון ולשונות

אוצר המילים העברי של קהילות ישראל

שלמה מורג

מופלאים הם כוח היצירה ויכולת החידוש המתגלים במילים ובביטויים העבריים והארמיים שנשתקעו, ואשר נוצרו בלשונותיהם המדוברות של הקהילות היהודיות בגלויותיהן. בקהילות אלה לא היתה העברית, כידוע, לשון דיבור של יומיום, אלא לשון עילית של תרבות מסורתית מושרשת. מילים וביטויים שאולים מצויים, כידוע, בלשונות העולם, אבל קווי הייחוד שבלקסיקון העברי¹ של הלשונות היהודיות – ערבית־יהודית ללהגיה, פרסית־יהודית, ארמית־יהודית חדשה, ספרדית־יהודית ועוד – קווים אלה אין להם מקבילים בלשונות אחרות.

תהליכי היצירה והחידוש, בין שמקורם בשאיבה מן המקורות הקלסיים של העברית ובין שמעמדם עצמאי, הם שני סוגים עיקריים. הסוג הראשון, והוא מועט ביחס, כולל מילים וביטויים שהם ילידי נסיבה מיוחדת – כלומר תולדת אירוע, מצב ממצבי החיים, מעשה שקרה למישהו. בסוג זה לפנינו אפוא יצירה אישית של הדובר שעימו אנו משיחים. מעשה באחד מעוזרי המחקר של "המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל", שנודמן לבית במושב מְשָׁעֵן שבו גרות משפחות של יוצאי מחוז חוֹפֵיִש בתִּימָן. בעלת הבית היתה דאוגה מאוד מפני שבעלה איחר לחזור. גיסה אמר לאותו עוזר, והוא, העוזר, בן המושב שנתאמן ונתמך ברישום ביטויים עבריים בשפת הדיבור הערבית התימנית: "ואלמֶרָה כְּכֶשֶׁר בתוך קלחת"; משמעו של משפט זה הוא: "האשה עצבנית ונרגזת". רצף השיחה התנהל בערבית־תימנית. מקורו של הביטוי הוא כתוב בספר מיכה (ג, ג): "ואשר אכלו שָׂאֵר עמי ועורם מעליהם הפשיטו ואת עֲצַמֹתֵיהֶם פָּצְחוּ ופָּרְשׁוּ כאשר פָּסִיר וכבשר בתוך קלחת". הנביא אומר כאן דברי תוכחה ל"ראשי יעקב וקציני בית ישראל" (שם, פסוק א). הביטוי שלפנינו איננו חלק מאוצר המילים והביטויים של הקהילה;² הוא יצירה אישית של הדובר, אשר שילב כתוב מקראי, הוציאו מהקשרו וממשמעו המקורית (המטאפורה במיכה משמעה כביכול, בישול בשר העם בתוך קלחת!). חשיבות לעובדה, שהביטוי הובן על ידי כל הנוכחים, נשים וגברים כאחד.

1 מכאן ואילך יכלול מושג זה גם את הלקסיקון הארמי.
2 להבא יכלול המושג "אוצר המילים" גם ביטויים וצירופי לשון לסוגיהם.

שונה לחלוטין הסוג השני, המחזיק מאות ואלפים מילים עבריות בקהילות ישראל.³ בסוג זה אנו עוסקים במילים שהן נחלת הכלל, יסודות קבועים באוצר המילים, אם כי יש להבחין בין תלמידי חכמים מובהקים לבין בינונים ופשוטי עם, בין נשים לבין גברים – הכול לפי מה שהיא עדה ולפי מה שהיא קהילה. מילים אלה הן מורשה בקהילה. מפי דוברת ילידת קאבס בתוניסיה רשמנו את הפתגם "בין פיסח ושבועות יכרזו פל לבועות" (מילולית: בין פסח לשבועות יוצאות כל הבעות) – "בין פסח לשבועות נכלומר, בימי ספירת העומר] קורים כל הדברים הרעים". המילה "בועה" משמשת בפי בני קהילה זו במשמע "אירוע שלילי", "פגם". דוגמה נוספת היא המשפט "כל חאנה בועה" – "כל דבר הוא פגם (הוא פגום), והוא כינוי לאדם פסימי, אדם האומר שכל דבר הוא "בועה". מטאפורה לפנינו כאן ומקורה בהלכות שחיטה. בהלכות אלה ובטקסטים אחרים מציינת המילה "בועה" נפחות מוגלתית בריאת הבהמה, המטריפה את הבשר. המילה משמשת גם בקהילות מרוקו, ובפי דובריהן אף נוהג צמד המילים "בועה וסרכה", שמשמעו פגם חמור ביותר ("סרכה" הרי היא "הידבקות אונות הריאה"). נעיר דרך אגב, שהשימוש בצמדי מילים שכיח באוצר המילים העברי, בעיקר של מילה עברית עם מקבילתה בלשון הדיבור, כגון "שאדי ושמה" בפרסית-יהודית "שמחה גדולה", "ששון ושמחה" – ביטוי שבו המילה העברית "שמחה" מתרגמת את המילה הפרסית "שאדי".

שתי הדוגמות שהבאנו משמעותן שלילית. נביא עתה שתי דוגמאות משמעותן חיובית. הביטוי "דעת זקנים" משמעו בפי יהודי תימן "יין ישן, משובח". מה מקורו של ביטוי זה? תוך פירושו של המקור נפתח לפנינו אשנב לראיית דרכי הגלגול של ביטוי. קוראים אנו בספר בראשית (מה, כג), שיוסף שלח ליעקב "עשרה חמרים נשאים משוב מצרים". על כך אומרת הגמרא: "מאי משוב מצרים? אמר רבי בנימין בר יפת אמר רבי אלעזר – שלה לו יין [ישן] שדעת זקנים נוחה הימנו" (מגילה טז ע"ב). רש"י מביא בפירושו לפסוק את דברי הגמרא.

אף ביטוי נוסף המציין "יין משובח", והוא "נעים דעת", נוהג באוצר המילים של יהודי תימן, שידעו על הכתוב "יין ישמח לבב אנוש", ונהגו לפיו כדי לקיים את שמחת החג והמועד ולא רחקו מן האמור בו במסיבות של שבת אחים. מקורו של הביטוי הוא בשיר "ביום שבת אשבח לאל חי" של אבא שלם, הוא כינויו של מרי שלום שבזי בפי יהודי שרעב, אביר משוררי תימן. באחד מבתי השיר אנו קוראים כך:

נעים דעת שמור שבת	פתקנו ושמה
וזה עיקר יסוד הדת	שמור אל תשפחה

3 עלינו להבדיל בין קהילה לעדה, שהרי אין קהילה שווה לחברתה בתחומי אותה עדה. כך, למשל, שונה אוצר המילים העברי של מחוזות צפון תימן – צעדה וחיידאן אלשאם – ביסודות מסוימים מאוצר המילים של יהודי צנעא.

ובהמשכו של השיר, בערבית:

וְנִתְרַב גַּמְלַת אֱלוֹהֵמָא וְנִכְתָּר פִּי אֲלַנְעַם

כלומר: "ונפרוש מכל הדאגות ונרבה תענוגות".⁴

מעיקרו של דבר לא ליינ כיוון רש"ש בביטוי "נעים דעת" אלא לשומע את שירו. הבה נעקוב אחרי גלגול המשמעות. המשורר קורא בשירו להרבות בשמחה ("וּשְׂמַחָה" היא צורת ציווי מוארך והניקוד ב'י' בשווא נע, שהגייתו במסורת תימן כפתח חטוף, בא לצורך המשקל) ובתענוגות. ואין שמחה ללא יין. ויש להוסיף על כך שהמילה "נְעִים", שורשה בערבית מציין את העונג והשמחה, ומילה משורש זה ("נְעַם") באה, כפי שאנו רואים, בבית השיר הכתוב ערבית. זאת ועוד: "דעת" מעוררת את הזיקה ל"דעת זקנים", ביטוי שעמדנו עליו לעיל.

נביא עתה שתי דוגמות מאוצר המילים העבריות שנשתקפו בארמית החדשה, לשונם של יהודי כורדסתאן, לשון אשר להגים רבים לה.

המלה "עֲצָמוֹת" משמשת אצל יהודי זאכו בכורדסתאן העיראקית בהוראת "אדם עקשן (במובן החיובי), הדבק במטרתו". מעניינות דרכי גלגול המשמעות. רש"י מפרש את הכתוב "יששכר חמור גְרָם" (בראשית מט, יד) על דרך המדרש: "חמור בעל עצמות, סובל עול תורה כחמור חזק שמטעינין אותו משאוי כבד". דברי רש"י מקורם במדרש בראשית רבה: "יששכר חמור גרם – כשם שהחמור טוען את המשא, כך יששכר טוען את התורה".

ליהודי זאכו (ואף לקהילות אחרות של בני כורדסתאן) מסורת של תרגום לתורה שהועבר בעל פה במשך דורות רבים.⁵ התרגום לכתוב שהוזכר לעיל שבברכת יעקב, בנוי על פירושם של המדרש ורש"י והריהו: "יששכר [הגוי: אִיֶּסְכָר] טְאִינָא נִיר תוֹרָה מוֹן דוֹ כְּמֵאֲרֵד הָאֹהֶה גְרוֹסָא" – "יששכר נושא את עול התורה כמו חמור חזק מגושם". נוסח אחר, שנשמר בקהילת דְהוֹפ, הסמוכה לזאכו, הוא "גְרָמָנָא" – "בעל עצמות" – ולא "גְרוֹסָא".

חוליות של גלגול הקשרי (אסוציאטיבי) לפנינו כאן: "גְרָם" שבכתוב המקראי וְגְרָמָא הארמי – "עצם"; רש"י והמדרש (וצורת הריבוי "עצמות" בפירושו של רש"י), ובהם, בעיקר בדברי רש"י הקשר בין "עצמות" לכוח נשיאה, אומנם בעולה של תורה; הרחבת המשמעות לכוח סבל ועמידה ודבקות במטרה.

סחה אישה מיוצאי סְקִיז שבכורדסתאן הפרסית, בהתפעלות הנפש: "מָא רוֹנְאֵי מְגָל טוֹרָא תְבוֹר" – "עד כמה גדול הוא, כמו הר תבור". משמע, שהתבור נחשב במסורתה

4 דיואן אַמְלֵל שִׁיר, מבחר תימן, פירוש, תרגום ועריכה בידי יוסף טובי ושלום סרי, רמת־גן 1988, עמ' 28.

5 תרגום זה של התורה כולה תוכתב מן ההקלטות שנעשו במפעל מסורות הלשון של עדות ישראל (עתה: המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל). ויצא לאור בידי פרופ' יונה צבר בחמישה כרכים: עדה ולשון, כרך ט (תשמ"ג: ספר בראשית), יב (תשמ"ה: שמות), טו (תשנ"א: ויקרא), טז (תשנ"ג: במדבר), יח (תשנ"ה: דברים).

העממית של קהילה זאת כהר גבוה ביותר. אפשר שמקורה של תפיסה זאת הוא ביסודו הכתוב בירמיהו מ"ו, י"ח: "כי כתבור בְּהָרִים וּבְכַרְמֵל בֵּים יבוא". מה שניתן להעלותו מכתוב זה הוא שהתבור הוא הבולט, הגבוה בהרים; אבל עניינו של הפסוק בכללותו אינו מחוור במלואו. פירוש אפשרי הוא, שהעניין מתפרש לפי המשכם של הדברים בפסוק העוקב בספר ירמיהו, "כלי גולה עשי לך יושבת בת מצרים". כלומר, כשם שברור הוא שהתבור הוא הבולט בהרים ושהכרמל משיק לים, כך בגדר הוודאי הוא שגלות תבוא על מצרים. אשר למעמדו של התבור במקרא כהר הבולט בייחוד גובהו, יש מקום להזכיר את צירופו לחרמון: "תבור וחרמון לשמך יְרַנְנוּ" (תהלים פט, יג).

במאגרי המילים העבריות והארמיות בלשונות הדיבור, מרובים תהליכי התפתחות המשמעות אשר מקורם בפירוש מסוים או בתפיסה מוגדרת של כתוב מן המקורות הקלסיים שלנו. נתבקש לנו מונח לציון תהליך זה.

בתורת המשמעויות, הסמנטיקה, משמש המונח "מטונימיה" לציון התפתחותה של משמעות חדשה מתוך מגע או קשר, אשר בהבחנה מן המטאפורה אינה קשר של יחס פנימי בין שתי המשמעויות, היסודית והחדשה. כך, למשל, מתגלה בלשון המקרא תהליך של מטונימיה במילה "חודש". ביסודה ציינה המילה את "יום מולד הלבנה"; מכאן נתפתחה המשמעות "ראש חודש" וממנה נתפתחה אף משמעות שלישית – כינוי ללבנה בימי מולדה ("אב ובנו שראו את החודש"). היקפו של המונח מטונימיה רחב הוא; לצורך ציון הקשר הקיים בין משמעות המילה או הצירוף העבריים (או גלגולם הצורני) לבין משמעותם בטקסט קלסי של המקורות משמש לנו המונח "מטונימיה טקסטואלית".

המטונימיה הטקסטואלית, שהיא תהליך יצירתי מובהק, בנויה לא רק על מילים וצירופים אלא לעתים גם על ראשי תיבות ושמות מספר. דוגמה לכך הוא הפועל קָטַקְטָ/קָקְדָ בלשון הדיבור העברית של יהודי תימן. משמעותו הבסיסית, המילולית, היא "לקרוא את פרק ק"ט בתהלים", אבל הוא משמש בעיקר בהוראת "לקלל" ואף בהוראת "אמירת דברים חמורים, כשהם גלויים ומפורשים" (משמעות אחרונה זאת נרשמה מפי יוצא אלקפלה). מזמור ק"ט יש בו הפסוקים הבאים: "הפקד עליו רשע ושטן יעמד על ימינו" (ו); "יהיו ימיו מעטים פקדתו יקח אחר" (ח); "יהיו בניו יתומים ואשתו אלמנה" (ט); ועוד אמרות חמורות כהנה וכהנה. המילה "קט" בהוראת פרק ק"ט משמשת גם בצרפים כגון "וְאֵבִי מִן יְקוֹל צְלִיָה קֵט" – "יש לקרוא עליו את מזמור קט", כלומר לקלל אותו (הביטוי משמש גם בהוראת "אדם רע לב", "רשע"). שם העצם הנגזר מן הפועל קָטַקְטָ/קָקְדָ הוא "קָקְדָה".

האם בגדר הוודאי הוא שהורתו ולידתו של הפועל שלפנינו היא בתחומי העברית? שאלה זאת מעבירה אותנו לעניין היחס בין אוצר המילים העברי לבין לשון הדיבור – עניין שהוא נושא במחקר היסודות העבריים. בערבית התימנית קיים הפועל קָטַקְטָ, והוראתו היא "בקע גזר עץ לשבבים דקים". אפשר להניח שחלה כאן התפתחות מטאפורית שיסודה בהוראתו של פועל ערבי זה, אבל ככל הנראה עדיף לסבור שהפועל השכיח

קֶטֶט/קֶדְקֶד נגזר ממספרו של מזמור ק"ט, והוכחה לכך הם הצירופים שבהם באה המילה "קט" כמושא, כגון "אמר עליו קט".

הביטוי שהזכרנו אותו זה לאחרונה הוא אחד מן היסודות העבריים בשדה הסמנטי של הקללה והגינוי. זה הוא שדה נרחב באוצר המילים העברי, כמוהו כשדה הברכה והאחלית. נביא כאן דוגמה נוספת משדה הקללה; דוגמה זאת היא מעניינת בגלל ההקבלה המתגלה בה במבנה צרפים בלשונות יהודיות אחדות, צרפים הבנויים כולם על המילים "אב" או "אבות" (או על תרגומם ללשון הדיבור). הביטוי "ידו (yiddow) אֶלְאָבוֹת" בדיבורם של יהודי תימן (הביטוי נרשם מפי יוצאי קפלה) משמעותו המילולית היא "הם מביאים את האבות", ואילו הוראתו היא "הם מקללים את האדם באבות אבותיו". בערבית היהודית של יהודי קאבס בתוניסיה "יִשְׁבֵּד בְּאֲבָאִי" – מילולית "משך את אבי" – משמעו "קילל אותי". בארמית החדשה של יהודי סְקִיזו (כורדסתאן הפרסית) "בַּאבוּ פֶּלְטָה" – מילולית "הוציא אותם, את אבותם" – לשון קללה נמרצת הוא. ויש להשוות לשון יידיש: "אריינזאגן אין זיין טאטן טאטניס" (או בלשון קצרה יותר: "אין זיין טאטן טאטענס אריין") "לומר דברים קשים על אבות אבותיו" – שאף היא אינה לשון של ברכה.

תהליך שכיח ביותר בהתהוותו של אוצר המילים העברי הוא המטאפורה, על סוגיה השונים. והרי דוגמות אחדות מלשונם של יהודי בבל: בפי יהודי בגדאד – "אֶתְרוֹג", "ילדה יפה וטובה, שאין בה כל פגם שהוא"; "שׁוֹפֵר", גם בהוראת "אדם הצועק בקול רם" (בדיבורם של יהודי מוצל: "מי שקולו ערב"); "אֶקְאָהָא אֶלְפֶּרְשָׁה" – מילולית "קרא אותה, את הפרשה" – "דיבר דברים באריכות".

יש שהמטפורה חוברת אל המטונימיה הטקסטואלית: הצרף "אֶרֶץ אֶרֶץ" משמעו אצל יהודי בגדאד "אדם שבור, מי שאיתרע מזלו"; מפי יהודי מוצל נרשמה המשמעות "בור ועם הארץ". ככל המסתבר בנוי שימושו של הצרף ביסודו על הכתוב בירמיהו כב, כ"ח-ל'.

כח	העצב נבוה נפוץ האיש הזה
	כְּנִיָּהּ אִם כְּלִי אֵין חִפֶּץ בּוֹ?
	מדוע הוטלו הוא וזרעו והִשְׁלָכוּ
	עַל הָאֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ?
כט	אֶרֶץ אֶרֶץ אֶרֶץ שְׁמַעִי דְבַר ה'
ל	כה אמר ה' כתבו את האיש הזה
	עֲרִירִי גִבֵּר לֹא יִצְלַח בִּימֵיו כִּי לֹא יִצְלַח
	מזרעו איש ישב על כסא דוד ומושל עוד
	ביהודה

ברור ומחזור שבהקשר של הכתוב המקראי הצרף "ארץ ארץ ארץ" שבפסוק כ"ט לשון של קריאה הוא, החזור על ה"ארץ" הבאה בפסוק כ"ח, ועם זאת ההמשך, בפסוק ל', עניינו קללה קשה האמורה על הַיְהוּכִין. ככל המסתבר, זה הוא הרקע להתפתחות המשמעויות

השליליות של "אַרְרֵץ אַרְרֵץ" בלשונותיהם של יהודי בבל. לא זו אף זו: גם ללא קשר לטקסט המקראי, מביע הצרף "אַרְרֵץ אַרְרֵץ" את מירב השפלות והנמיכות במצבו של אדם. ויש להוסיף על כך, שאף מן המילה "קרקע" נוצרה בלשונות אלה מילה שתצורתה ערבית, ("אַ)מְקַרְקַע". גם "לא יִצְלַח" שביידיש, וממנה בעברית המדוברת, מקורו בתרגום מילולי, "מקורקע", והוראתה "מי שמצבו קשה, שהוא שבור ורצוף". אף ניתן להשוות להתפתחות זאת של משמעות את הצרף "על הפנים" הרווח בעברית המדוברת בימינו. מישור לעצמו הן לשונות הסתרים, המשמשות בעיר במסחר להסוואת תוכן הדברים מפני מי שאינו יהודי, לעתים לאזוהרה על מציאותו או התקרבותו אל הדוברים, או להבעת הצורך בהפסקת הדיבור, כלומר, בשתיקה בגלל זאת. כך, למשל, בלהגים שונים של פרסית-יהודית: "פסול" הוא כינוי למוסלמי (גם בצפון אפריקה בעדות אחרות משמשת המילה במשמעות זאת), "פסול חֶמֶס אֶ" – "הגוי הזה הוא רָשָׁע"; "מַרְמָה דְאֶרְהָ" – מילולית "הוא) עושה מרמה"; "שְׁלָמִי" – "שוחד"; "לְשׁוֹן לֹא בְרָא" – מילולית "לשון לא ברא": "שתוק". צרפי לשון האומרים שיש לשתוק מצויים גם בלשונות אחרים, מהם אחדים שבהם משמש הפועל "דְּבַר" או צורה שמנית הגזורה ממנו. כך בפי יהודי מרוקו "הִנֵּחַ דְּבָאֶרְהָ" – מילולית "הנח את הדיבור"; בלהגים איטלקיים-יהודיים מסוימים: "דְּבָרְהָ דְּבַר" – בהיפוכה של המשמעות הרגילה – כלומר "יש לשתוק" (צירוף זה הוא ככל הנראה אליפטי [צירוף שמעיקרו חל בו השמט] ומבנה היסוד שלו הריהו "לא עתה העת לדבר"; אף אפשר להניח שיש כאן היפוך מכוון של משמעות הפועל "דְּבַר"). יש שלשונות הסתרים מכונות בשמות מיוחדים, כגון במרוקו "אַלְלֶשׁוֹן, אַלְלֶשׁוֹנִיָּה" – בפי דוברי ערבית: "תְּלֶשׁוֹנָת" בפי דוברי ברברית (מצויים אף שמות נוספים). דוגמות נוספות: "תָּלוּ בְּשֵׁנֵי קוֹפִים" – "תן לו במאיתיים" (בערכה הכפול של האות ק), בקהילת גרבה ובמקומות אחרים בצפון אפריקה; "עֲבְרֵיָא" – "יהודי", בפי יהודי זאכו שבכורדסטאן העיראקית (המילה הרגילה, המובנת גם למוסלמים, במשמעות זאת היא "הוֹנְאֵי").

אוצר המילים העברי משמש גם לצורך ההימנעות מאזכור של שמות, תארים ופעלים שאמירתם המפורשת אינה רצויה, אם משום שהם בחינת איסור חברתי (טאבו), אם מחשש עין הרע, אם מחמת סיבות אחרות שהדיבור מעדיף בגללן את הרימוז על האמירה המפורשת. תלמידי חכמים מבני בבל קראו לשימוש זה של לשון נקיה בשם "לִישְׁנָא מְעֻלָּא" – "לשון מעולה, משובחת". כך, למשל, יהודי תימן נהגו לומר "חוצות" בהוראת "נעליים". אזכורה המפורש של מילה אחרונה זאת איננו רצוי: הנעליים הן חפץ בזוי (וכך גם בערבית צרמאיה; והשווה במקרא: "מוֹאֵב סִיר רַחֲצִי עַל אֲדוֹם אֶשְׁלִיךְ נַעֲלֵי" – תהלים ס, י; קח, י). בתהליך של מטונימיה משמש אפוא המקום שבו מתהלך אדם הנעול נעליים, "חוצות", בהוראת מנעליו. "עֲבַר, נְתַבְּקַשׁ, נִגַּף" משמשים בלשונם של יהודי תימן, במחוזות שונים, במשמע נפטר. "בית החיים" משמעו "בית העלמין" ברבות מעדות המזרח וצפון אפריקה. אצל יהודי בבל חל תהליך נוסף במילה זאת, ההגויה פְּתַח־חַיִּים, אבל אין כאן תהליך פונטי, אלא מעין ראייה "אופטימית" יותר מזאת המובעת בצרף

"בית החיים" – פתח לחיי העולם הבא. "בְּלָאָה" – "חפץ שנתבלה" (לצורת הריבוי בְּלָאוֹת ראה ימות ט, ג; כתובות יא, ו) – הוא בלשונם של יהודי מרכז תימן (העדות שבידינו היא מקהילת קַפְלָה) "כינוי של בוז לאישה זקנה" ואילו בקהילות שבצפון תימן שימשה המילה כינוי לילדה שיופיה רב, מחמת עינא עינא בישא.

ההומור מבעבע באוצר המילים העברי. יהודי חוביש שבתימן אמרו על אדם שחטא "וְרָה חֲטָא" – מילולית "מי שאחריו החטא" – כלומר מי שכבר חטא, ונאה משחק המילים המנגד: "וְרָא חֲטָא" לעומת "וְרָה חֲטָא". במקומות שונים בתימן קראו לילדה שובבה "הַמְנָה" (homone) והיא צורת הנקבה של הַמֵּן. אדם שנתבקש להצטרף למניין לתפילת מְנָחָה שהיה טרוד בעניינותיו השיב "מְנָחָה היא לעשו" (השוו בראשית לב, יד). הזמנה להרחת טבק: "אם בְּחֻקְתִּי תֵלְכוּ" (ויקרא כו, ג) – קופסת הטבק נקראת בערבית-תימנית "חֻקָּה". "וְקָף מִתְּלִיל לֹלֵב" – "עמד כמו לולב" – כך תיארו יהודי בבל אדם העומד בין אנשים ישובים. "שִׁמְעֵתִי" היא בלשונם הארמית של יהודי זאכו, הסמוכה למוצל (כורדסתאן העיראקית), "כינוי לאישה צייתנית, לכלה השומעת בקול חמותה". צד ההומור בלשונם של יהודי העיר טורינו שבאיטליה מתואר בספרו של פרימו לוי "הטבלה המחזורית", בפרקו הראשון המוקדש לִגֶּרְגֶּוֹ, הלהג היהודי-איטלקי. לוי עומד על הבחינות החברתיות של המאגר העברי והארמי בלהג זה, והוא מראה שהמאגר היה גורם מאחד ומפריד כאחד בקהילה – מאחד את בני הקהילה ומפרידם מתושבי העיר שאינם יהודים.

כדי להדגים כאן את מידת שילובם של היסודות העבריים והארמיים בלשון הדיבור נתאר כאן את שימושם במעמד מיוחד, מעמד של סעודה. השיחה נרשמה מפי יוצא אזור חוביש, במערבה של תימן. אין סעודה של שמחה שאין בה שתייה, שהרי יהודי תימן לא הידירו עצמם מן הטיפה המרה. אמירת הפתיחה בידי האורח היא "ברוך מי שהכוס בידו", ועל כך עונה בעל הבית: "ברוך שותהו". יש שהאורח מוסיף: "בְּדִצְתָא תְּרִיצְתָא" – "נשתה) בדעה צלולה, שלא נגזים בשתייה". כלל הוא באכילה: "וְרוּחַ תְּשִׁימוּ" – כלומר, יש לאכול בנחת, ברווח בין המנות (השוו בראשית לב, יז): "וְרוּחַ תְּשִׁימוּ בֵּין עֵדֵר וּבֵין עֵדֵר". כשהאורח מסרב להמשיך בסעודה מפני שכבר סעד כל צורכו וכרסו מלאה, דוחק בו בעל הבית: "וְרַחֲבָה וְנִסְכָּה" – כלומר "תרחיב, פתח את חגורת חלצריך, הסב בניחותא" (יחזקאל מא, ז: "ורחבה ונסכה למעלה למעלה לצלעות"; הכתוב עניינו בתוכנית בניין המקדש). בסופה של הסעודה, קודם לברכת הנהנין או לברכת המזון, אומרים בעל הבית והאורח כאחד: "ברוך הבורא והיוצר". וזאת היא, כמובן, ברכה היאה לכל עת.

את המאגר העברי והארמי במכללו בלשונן של קהילות ישראל ניתן לכנות בשם המגבש המשולב של העברית. המגבש המשולב מהווה למעשה לשון בתוך לשון – עברית בתוך ערבית-תימנית, ארמית חדשה יהודית, פרסית יהודית וכיצא באלה. השילוב מתגלה בעיקרו בתחום אוצר המילים אבל גם בתחום הדקדוק. מתגלה אפוא לפנינו מסלול חיים מיוחד של העברית, מסלול המפתיע בחיותו וברעננותו, בתקופה אשר בה

לא היתה העברית שפת־אם במרבית קהילות ישראל. לעומת המגבש המשולב חיה העברית כלשון של קריאה ולימוד במסלול אחר, שונה במהותו, והוא המגבש הקלסי של העדה, הקריאה במקורות הקלסיים ולימודם, ומעמדה בו כשל לשון עילית של תרבות. טבעם של דברים הוא, שהשימוש בלשונות היהודיות הולך ומצטמצם והמאגרים המשולבים שבהם נשחקים ומתמעטים. בעבודתנו ב"מרכז לחקר מסורות קהילות ישראל" (הממשיך והמרחיב את פעולותיו של "מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל") שבמכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, אנו מבקשים לאסוף את היסודות העבריים והארמיים החיים בלשונות היהודיות של קהילות המזרח התיכון וצפון אפריקה ולערוך מילון סינופטי ליסודות אלה שישקף את השווה ואת השונה בין הקהילות. עניין בהם לא רק מן הבחינה הבלשנית, אלא גם מן הבחינה האנתרופולוגית והפולקלוריסטית.⁶

6 אם יימצאו בין קוראי מאמר זה דוברי לשונות יהודיות היודעים על יסודות כאלה, נודה להם אם יודיעו עליהם למרכזנו בכתב או בעל פה (טלפון: 02-5881216; פקס: 02-5883688).

לעיון ולקריאה

מילונים

דוד בנבנישתי, המלים העבריות בספרדית יהודית, ירושלים תשמ"ח.
 אברהם בן־יעקב, עברית וארמית בלשון יהודי בבל, ירושלים תשמ"ה.
 יהודה רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, תל־אביב תשל"ח. תוספות: מילואים ל"אוצר לשון הקודש שלבני תימן", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 197-249; מילואים ל"אוצר לשון הקודש שלבני תימן" (ב), תימא ו (תשנ"ח), עמ' 152-159.

David Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Jeusalem 1993

מחקרים

יצחק אבישור, "יסודות ארמיים קדומים בערבית היהודית של עיראק", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 1-24.
 משה בראשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"ח (השער השני: המרכיב העברי בערבית יהודית).

יצחק גלוסקא, "לשון נקיה בלהג העבריי־הערבי של יהודי צפון תימן", תימא ה (תשנ"ו), עמ' 111-125.
 יהודית הנשקה, "שקיעים עבריים בערבית המדוברת של יהודי ג'רבה", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 77-118.
 שלמה מורג, "המילים העבריות בלשונות היהודים – מספר היבטים כלליים", היסודות העבריים בלשונות היהודים, מקדם ומים ה, (תשנ"ב), עמ' 101-111.

—, "המגבש המשולב של העברית: בחינות של צורה ושל משמעות", תעודה ט (תשנ"ה), ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין, עמ' 185-208.

אהרן ממן, "לזיהוי של המרכיב העברי במוגרבית היהודית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 147-167.
 יונה צבר, "היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אורביג'אן", לשוננו לט (תשל"ח), עמ' 272-294.
 —, "היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 206-219.
 יחיאל קארה, "היסודות העבריים והארמיים בלשון הנשים בתימן: בחינה לשונית", מחקרים בלשונות היהודים, בעריכת משה בראשר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 113-145.